

ЧИ БУЛА НА МИКИТИНОМУ РОЗІ ЗАПОРОЗЬКА СІЧ?

В українській історіографії, у будь-якому підручнику чи довіднику з історії України серед переліку Запорозьких Січей значиться і Микитинська Запорозька Січ, якій відведено хронологічні межі існування 1638 – 1652 рр. Незважаючи на те, що такої Запорозької Січі не існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополя Дніпропетровської області вважають, що на території їх сучасного міста в середині XVII ст. розташовувалася Микитинська Запорозька Січ, з якої почалася Національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного (підробного) характеру про участь Микитинської Запорозької Січі і її кошового отамана в підготовці повстання Б. Хмельницького [1, с. 45-75; 2, с. 161-189; 3, с. 18, 19].

При цьому дивним є те, що ніхто з науковців не звертає уваги на той факт, що перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) обривається в 1638 р., тобто в рік знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до 1648 р. (до повстання Б. Хмельницького) в джерелах на цій посаді не згадується жодний козацький лідер [4, с. 106-108]. Ще дивовижнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) “Ординація війська запорозького реєстрового” [5, с. 96-98], яка затвердила знищення українського козацтва, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок появи цієї постанови вже ніколи не могла з’явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка Запорозька Січ. І, дійсно, відродження Січі відбулося тільки за часів Хмельниччини, про що буде далі.

На мою думку, однією з причин такого ставлення до подій, що відбулися у 1638 р. щодо козацтва, і, зокрема, до цього правового документа польського сейму, є пануюче в українській історіографії переконання, що українське козацтво було антиподом Речі Посполитої і що воно існувало не завдяки польській владі, а всупереч їй.

Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки урядовим козацьким реформам 1570 – 1572 рр. та 1578 – 1582 рр. воно було перетворене в другій половині XVII ст. із малочисельного, усіма знехтуваного кримінального елемента на привілейовану, захищену імунітетом військову верству, на структуроване потужне військо, а за третьою (1590 – 1591 рр.) реформою – на Базавлуцьку Запорозьку Січ [6, с. 29-46; 7, с. 23-34; 8, с. 35-59; 9, с. 34-59].

Вищеназвана “Ординація” не тільки скасовувала привілеї й імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: “... оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів” (виділено мною. – І.С.) [5, с. 96, 97].

Отже, “Ординація” скасовувала на “вічні часи” правові акти урядових козацьких реформ 1570 – 1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Закономірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та ін.). Колишньому козацькому лицарству був визначений новий суспільний статус: “*оберненого в холопів*”. Фактично цим документом козацтво було відкинуто у своєму розвитку до стану, в якому воно перебувало в першій половині XVI ст., коли воно було нелегітимним і неprestижним, бо приналежність до нього не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, в першу чергу, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення і існування перебували в правовому полі, яке теж скасовувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590 – 1591 рр., за якими вона була створена.

На мою думку, виникнення помилкового твердження про існування на Микитиному Розі Запорозької Січі сприяло незнання особливостей організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже, і особливостей механізму її знищення. Зупинимося на цих питаннях. Проведені нами дослідження щодо виникнення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [8, с. 35-59; 9, с. 34-59] показали, що організаційно вона складалася з 8 територіальних кошів прикордонних замків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського). Кожен такий кіш мав на Низу, на островах Великого Лугу, свою січ, або

кіш-січ. На їх базі на федеративних засадах і була утворена у 1590 р. Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати “Суперсіччю”. Кожен із 8 кошів-січей поділявся на сотні, а ті – на десятки (курені). Кіш очолював кошовий без додатку “отаман”, сотню – сотник, а десятку (курінь) – отаман без додатку “курінний”

На початковому етапі Січ народжувалася на Низу Дніпра із острівних кошів-січей, а після покозачення протягом перших двох десятиліть XVII ст. 75% міщан “волості” (південна Київщина і Брацлавщина) встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення січових кошів на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне державне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти [10, с. 400–437, 539]. Це викликало стурбованість у керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили для приборкання козацького свавілля. Битва між польською армією і військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня 1625 року завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворене шеститисячне реєстрове військо (шість полків по одній тисячі козаків у кожному) як складову частину польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних замках Київського воеводства і відповідно до них мали свої назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський.

Між реєстровцями і запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та за контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і за підтримки реєстровців знищив Запорозьку (Базавлуцьку) Січ [5, с. 96, 97]. За допомогою гарнізонів фортеці Кодак та новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реєстрові полки по черзі виконували залогову службу, польському уряду вдалося витіснити запорожців з Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. Але вирішального удару низовому козацтву було завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили її коші-січі на островах Великого Лугу і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожний реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою щодо промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.

Нами встановлено, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного міста Нікополя, районного центру Дніпропетровської області). На базі канівської січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького від 13.02.1648 р. канівському полковнику: *“Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте на швидкоруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького – І. С.). На допомогу надаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...”* [11, с. 14, 15] (виділено мною. – І. С.). Отже, виходячи з цього наказу, можемо зробити висновок, що комендантська й інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковнику Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був хазяїном цього форпосту, який дислокувався на його канівській полковій січі.

Отже, на Микитиному Розі існувала січ, але канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої упродовж 1638 – 1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650 – 1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака [12, с. 413, 415].

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, то тоді виникає закономірне питання: на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади? Щоб відповісти на це питання, звернемося з цього приводу до самого Б. Хмельницького.

У листі від 13 березня 1648 року з острова Томаківка до М. Потоцького, де Б. Хмельницький пояснює причини, які вимусили його самого та його соратників тікати на Запорозжя, він зазначає, що був атакований двома реєстровими козацькими полками (Черкаським і Чигиринським), напад яких вдалося відбити, а далі подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність із підготовки повстання не пов’язана з Микитиним Рогом. Зокрема, Б. Хмельницький пише: *“Дійшла до нас і звістка про те, що в. м-ть, м.м. пан, хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкаські і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас”* [13, с. 30, 31] (виділено мною. – І. С.). Це повідомлення Б. Хмельницького свідчить про те, що центр його повстання спирався на матеріальну базу Черкаського реєстрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташовувалася у Великому Лузі на острові Томаківка і мала назву черкаської січі. Отже, готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався не на Запорозьку (Микитинську) Січ, якої не існувало, а на полкову черкаську січ. Вже йшлося про те, що під час знищення

Базавлуцької Запорозької Січі реєстровці захопили коші-січі на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Січі і на яких господарем було низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реєстрових полків. Таких січей було шість (за кількістю полків): білоцерківська, канівська (микитинська), корсунська, переяславська, черкаська (томаківська) та чигиринська.

У січні 1648 року Корсунський реєстровий козацький полк, що перебував у складі урядової залози на Микитиному Розі, підняв повстання. Його командир полковник С. Гурський разом із загоном драгунів втік на волость, а полк з трьома гарматами малого калібру прибув на Томаківку до Б. Хмельницького. У 20-х числах квітня 1648 року у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б. Хмельницькому прибув Тугай-бей з 20-тисячним загоном татарської кінноти. Звідси вони разом 27 квітня 1648 року (за розрахунками) вирушили назустріч польському війську, очолюваному сином М. Потоцького – Стефаном, що рухалося суходолом з району Черкас на Низ Дніпра, щоб знищити Б. Хмельницького. Інша частина польського війська у складі чотирьох реєстрових козацьких полків і двох полків найманців рушила з цією ж метою на Запорожжя на човнах по Дніпру на чолі з осавулом реєстрового козацького війська І. Барабашем.

Як відомо, зустріч сухопутних армій відбулася в районі Жовтих Вод, де 29 квітня 1648 року розпочалася Жовтоводська битва.

Ще одним підтвердженням того, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під керівництвом Б. Хмельницького, є, по-перше, той факт, що він, вирушаючи з військом на волость, залишив на укріпленій Томаківці гарнізон у складі 50 козаків. По-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реєстровими козаками, що прибула до безлюдного Микитинового Рогу 3 травня 1648 року (за розрахунками), щоб розправитись з Б. Хмельницьким, який уже вів облогу суходольної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 року підрозділ реєстровців на чолі з осавулом Барабашем і полковником Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацький гарнізон здався без бою), козаки реєстрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитинового Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Ф. Джалалія і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького [11, с. 30]. У середині дня 13 травня Ф. Джалалій з реєстровими полками прибув до Б. Хмельницького в район Жовтоводської битви.

За С. Величком, 19 квітня 1648 р. рада Микитинської Запорозької Січі обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького [1, с. 59]. Якщо ж не існувало в цей час не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли і де Б. Хмельницький був обраний на цю посаду? На мою думку, є всі підстави стверджувати, що після прибуття 13.05.1648 р. Ф. Джалалія з реєстровими полками в район Жовтоводської битви тут, з метою встановлення єдиначальності у війську, відбулася розширена козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27.05.1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської битви, документи регіонального рівня й листи до московського царя та його воевод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як *“гетьман Війська Запорозького й.к.м.”* [13, с. 31, 32, 48-51]. Враховуючи нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, у листах до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписується як *“старший й.к.м. Війська Запорозького”* [13, с. 31-58]. Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи період безкоролів'я в Речі Посполитій) Б. Хмельницький підписується як *“гетьман, з Військом Запорозьким”* [13, с. 59-79]. Після обрання королем Польщі Яна Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: *“гетьман з його королівської милості (скорочено – й.к.м. – І.С.) Військом Запорозьким”* [13, с. 85, 86, 103-105, 303].

Підсумовуючи, зазначимо, що відродження Запорозької Січі, замість знищеної у 1638 р. польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, здійснив у 1652 р. Б. Хмельницький за власним проектом щодо її організаційної структури. Ця Січ отримала назву Чортомлицької, або “Старої” (другої, оскільки першою “Старою” була Баторієва, або Базавлуцька, Січ) [14, с. 14-36]. Проведений структурно-порівняльний аналіз відтвореної Чортомлицької Запорозької Січі з іншими Січами та державою Б. Хмельницького – Військом Запорозьким показав, що організаційна структура Січі, яка нам відома сьогодні за працями А. Скальковського та Д. Яворницького, була створена Б. Хмельницьким.

Література:

1. Літопис Самійла Величка: У 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
2. Петровський М. Н. Псевдо-діяриуш Самійла Зорки // Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1928. – Кн. 17.
3. Tadeusz KrzNestek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storoienko. Źyite Wody – 1648. – Warszawa, 1999.
4. Мищик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
5. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3.
6. Стороженко І. С. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі // Київська старовина. – 2003. – № 5.
7. Він же. Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. – 2004. – № 2.
8. Він же. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1.
9. Він же. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) // Київська старовина. – 2005. – № 2.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т. 7.
11. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
12. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
13. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
14. Стороженко І. С. Відродження Запорозької (Чортомлицької) Січі Б. Хмельницьким у 1652 р. // Київська старовина. – 2005. – № 3.

В. Панченко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА НАУКОВІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В С.ПУСТОВІЙТІВЦІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА “ПОСУЛЛЯ”

Однією з прогресивних тенденцій сучасного музейного будівництва на терені збереження об'єктів культурної спадщини є створення заповідників. Державний історико-культурний заповідник “Посулля” передбачається створити на території Роменського, Недригайлівського районів та міста Ромни на базі комплексів:

археологічних пам'яток:

Басівського та Будківського городища скіфського періоду;

Груп скіфських курганів поблизу сіл Миколаївки (Горове), Великої Бутівки, Червоного, Басівки, Пшінчиного, Воцилихи, Великих Будок, Загребелля, Плавинища;

Сіверянського городища “Монастирище” на південно-східній околиці м.Ромни;

Городищ літописних міст Попаш та Вяхань (Недригайлівський район);

пам'яток архітектури і містобудування монументального мистецтва, історії:

Відтвореної Троїцької церкви П.Калнишевського в с.Пустовійтівка;

Пам'ятного знака П.Калнишевському в м.Ромни;

Пам'ятного місця садиби П.Калнишевського в с.Пустовійтівці;

Історичного пам'ятного місця розташування Покровської церкви П.Калнишевського в м.Ромни;

Пам'яток історії села Хоружівка.

музейних колекції Роменського та Недригайлівського краєзнавчих музеїв (близько 50 тис.предметів).

Передбачається така структура заповідника:

-Дирекція заповідника з місцем розташування с.Пустовійтівка (м.Ромни).

-Підрозділами з основних видів діяльності будуть окремі музеї з відділами:

а) музей козацтва в с.Пустовійтівка ;

б) музей археології Посулля.;

© Панченко В.